

Ярослав Грицак. Курс «Вибрані питання європейської історії»

Лекція 2: Модерність

Конспект відеолекції

В цій лекції ми будемо говорити про центральну концепцію нашого курсу - про модерність і модернізацію. Нагадую, що цей курс загалом є про модернізацію у всіх її проявах, про перехід від традиційного до модерного суспільства.

Ми вже згадували про проблеми, які виникають коли пробуємо концептуалізувати чи дефініціювати традиційне суспільство. Ті самі проблеми, а навіть і більші, виникають у спробах визначити, що таке модерність чи постмодерність. Знову ж таки, проблема в тому, що важко підібрати визначення самого модерну, оскільки це період, який близький до того, в якому ми живемо. А ми вже говорили про те, що найтяжче сконцентруватися на власному часі. Набагато легше робити це щодо минулого, а от щодо сучасності тяжче, тому що необхідна відповідна часова відстань. Але, з другого боку, модерність не з'явилася щойно, вона триває вже досить довго, і маємо вже багато спроб, багато книжок, цілий потік літератури, який обговорює - що таке модерність, модернізація.

І, можливо, почнемо з того, що одне з найкращих, одне з найкоротших визначень модерності і модернізації дав Карл Маркс у вступі до «Капіталу», де він написав, що кожне модерне суспільство презентує суспільству, яке відстає образи його майбутнього¹.

Вдумайтеся ще раз у ці слова, я ще раз їх повторю: кожне модерне суспільство презентує відсталому суспільству образ його майбутнього. Тобто, ідея полягає в тому, що всі суспільства перебувають на різних щаблях розвитку: хтось є модерний, а хтось відсталий; але кожне відстале суспільство з часом стане таким, як і модерне суспільство. Умовно кажучи, Росія XIX ст. колись стане такою, якою була Англія XVIII ст., чи, скажімо, ми, Україна сучасна, колись досягнемо рівня, скажімо, Сінгапуру чи США. Звичайно, це

¹ Дослівно: «[к]раїна, промислово більш розвинута, показує менш розвинутій країні лише картину її власного майбутнього» - див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, *Твори*. Т.23 (Київ, 1963), с.8.

дуже спрощений образ, але, принаймні, він дає нам напрямок думання.

Отже, відповідно до цієї логіки К. Маркса (а К. Маркс є одним з найбільш важливих парадигматичних авторів) можна припустити існування двох, чи навіть трьох видів суспільства. Одне суспільство є традиційне, про нього ми говорили минулого разу, друге суспільство - модерне, це є суспільство розвинуте. Його розвинутість полягає у тому, що воно дає собі раду з викликами сучасності, зі складними проблемами, успішно розв'язує їх. І є третій тип, умовно кажучи – «ні риба – ні м'ясо», ні традиційне, ні модерне, а те суспільство, яке модернізується. Суспільство на шляху між точкою «А» і точкою «Б».

Щоби краще побачити про що йдеться, проілюструємо це прикладом відомої картини, яку можна побачити у Національному університеті «Львівська політехніка».

Можливо, вам відомо, що політехнічний університет у Львові був одним із перших подібних університетів у Східній Європі. Потреба його створення полягала у тому, що з точки зору Відня, з точки зору австрійського уряду, провінція Галичина була символом відсталості, її треба було модернізувати – звичайно, не тому що уряд дбав про потреби цього регіону. Просто з точки зору будь-якого бюрократа, доброю є та держава, де більша частка населення може сплачувати вищі податки. А для цього суспільство має бути заможним, принаймні не бідним. Оскільки Галичина була дуже бідна (головним символом Галичини у ХІХ ст. були так звані «галицькі злидні» чи галицька біднота), тому австрійський уряд вирішив заснувати на сході Європи, в Галичині, своїй найбільшій східній провінції, політехнічний університет, який би виховав перше покоління інженерів. Ідея була в тому, що з постанням першого покоління інженерів у цьому регіоні появиться справжня промисловість, а промисловість означає модерність, а модерність означає вищий рівень життя, а вищий рівень життя означає, врешті-решт, податки і сильну державу.

Спеціально для цієї мети міністерство освіти замовило в Яна Матейка, відомого польського художника, серію картин, які би мали ілюструвати всі переваги модернізації.

І, власне, те, що я пропоную використати як приклад ілюстрації до Маркса, це один з одинадцяти творів з Актової зали Львівської Політехніки. Ми бачимо залізничну лінію, яка пробігає через все тло. Бачимо бога вогню, який обіймається з богинею води. Зрозуміло, що це символ локомотиву. Спереду біжить маленький хлопчик-купідон зі стрілою в руці, який показує швидкість, з якою рухається цей потяг. І він рухається, що дуже важливо, із заходу, де бачимо великі заводи і великі фабричні труби, на схід, де бачимо селян, які тяжко працюють у полі. Тобто, бачимо всю цю символіку модернізації: маємо розвинутий, модернізований Захід, маємо відсталий Схід, і маємо цю лінію прогресу, яка несе зі собою зміни, разом з локомотивом, який являє собою всі ті ознаки індустріалізації – фабрики, заводи і т. ін., і приносить зміни, які докорінно змінюють життя. Умовно кажучи, маємо модерне суспільство у вигляді цих труб, які показують відсталому суспільству, яке є світом селян у полі, обриси майбутнього. Майбутні селяни колись будуть працювати на фабриках, у них буде інший рівень життя, інший світогляд, інші уявлення, інші потреби. Символічно кажучи, це така собі лінія-уява про модерність, причому дуже важливо, що центральним елементом цієї модерності є символ залізниці, символ локомотиву, який в той час, як я вже казав, був центральним символом модернізації, подібно як зараз символами поступу є інтернет чи соціальні мережі.

Модернізаційний спосіб думання став домінантним серед багатьох політиків і інтелектуалів ХІХ століття. У ХХ ст. навколо нього побудовано дуже багато партійних програм та політичних рухів. Гаслом суспільств стає: «модернізуємося, або вмираємо». Вибору нема: якщо суспільство хоче виживати у цьому світі, воно мусить модернізуватися, воно мусить стати таким, як інші модернізовані держави.

Що є проблемою з тим способом думання? Насправді ми бачимо, що традиційне суспільство, про яке ми говорили вже минулого разу, не поспішає вмирати. Воно досить живуче. Моя улюблена книжка на цю тему – це книжка Арно Маєра, дуже доброго, так би мовити – не конвенційного, історика, автора декількох важливих праць, зокрема щодо Голокосту. Але я говорю зараз про книжку, написану 1981 р. та спеціально присвячену темі живучості

традиційного суспільства². Він подає один дуже промовистий приклад. Він каже, що якщо ми дивимося на всю Європу напередодні Першої світової війни, то з тих великих супердержав, які вступили у цю війну (а це Німеччина, Австро-Угорщина, Росія, Італія, Франція, Британія) лише Франція була республікою, всі решта були монархіями. Лише Англія була індустріальною країною, де більшість населення працювала в промисловості, натомість інші країни жили з сільського господарства. Направду, промисловість у тих країнах виглядала як маленькі островки, оточені селами, величезний океан традиційного світу, і, що дуже важливо, навіть якщо буржуазія добивалася великих статків, все-одно найбільшою мрією такого буржуа залишалось прагнення набути права аристократа. І зрештою, як говорить Арно Маєр, якщо ми подивимось кому у той час присуджували мистецькі премії, чи хто мав найбільший вплив, то це не ті люди, яких ми зв'язуємо з модерністю, як, наприклад, Фройд чи Кафка, а це ті, хто й надалі працювали в традиційному стилі. Тобто бачимо, що навіть ще перед Першою світовою війною, якщо дивитися з точки зору модерності як ми її собі уявляємо, в принципі ні одна країна, за винятком Англії, не підпадала під концепцію модерного світу. Зрештою, коли К. Маркс писав свій «Капітал», він писав його в Англії, і той образ модерності, який він уявляв, був дуже англійський чи британський.

Іншою проблемою є те, що ми не знаємо, як довго ми мусимо продовжувати цю лінію початку й розвитку модерності, бо навіть перед Другою світовою війною ситуація не набагато змінилася в порівнянні з 1914 р. Надалі багато суспільств залишались переважно сільськими, традиційними суспільствами. І якщо ми говоримо про модерність з такої точки зору, то виглядає, що це щось, що сталося зовсім недавно, і то в невеликій частині світу.

Ще один приклад, який буде вам промовляти – це спроба “порахувати” так звану модерність і встановити якісь певні критерії. Відомим є критерій Карла Дойча, одного з найвідоміших соціологів, який вважав що суспільство може вважатися модерним, якщо

² Arno J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (New York, NY:1981).

кількість міського населення у ньому становить більше половини³. Як тільки будь-яке суспільство досягає відсотка «50+1» (мається на увазі частка міського населення), тоді можемо вважати, що це суспільство стає модерним. Іронія полягає в тому, що більшість європейських суспільств, а особливо в Східній Європі, стали такими щойно після Другої світової війни, а в світовому масштабі оця зміна «50+1» сталася зовсім недавно, якихось вісім років тому в 2008 році. Отже, якщо виходити з цієї точки зору, модерність – це радше проект, якій, насправді, існує дуже коротко. Тобто, залежно від масштабу, який вибираємо, модерність розпочалася в останні п'ятдесят чи останні вісім років.

Звичайно, це неправильна логіка, яка доводить нас до абсурду, тому про модерність треба думати в інакший спосіб, не конче у той, який пропонує К. Маркс. Треба сказати, що в останнє десятиліття з'явилося багато доброї критики (мається на увазі критика, яка не тільки критикує, але й пропонує якусь певну альтернативу старим модернізаційним теоріям). Ці нові модернізаційні теорії стали особливо популярними після Другої світової війни.

Одним із моїх улюблених авторів є теж дуже добре відомий німецький історик – Ганс Ульрих Велер, який сам в часи своєї молодості був великим прихильником старої теорії модернізації. Він написав ґрунтовну статтю, в якій спробував проаналізувати свої власні погляди. У ній він зробив такий дуже елегантний хід, пробуючи визначити критерії модерності⁴. Про один з них ми згадували вище: це коли більшість населення стає міським. Г. У. Велер пропонує більше двадцяти ознак модерності та групує їх від “А” до “Z”, за літерами німецького алфавіту. Серед тих ознак, очевидно, є і рівень освіченості, і соціальна мобільність, і рівень участі у політичних процесах, централізація, національна ідентичність і т.д. Він склав гарну табличку, яку зазвичай люблять студенти, бо вона дуже добре впорядковує їхні уявлення про те, що таке модерність. З одного боку маємо те, що називаємо традиційним суспільством, де більше сільського населення, де більшість людей є

³ Karl W. Deutsch, “Social Mobilization and Political Development”, *The American Political Science Review*, Vol. 55, No. 3 (Sep., 1961), p.495. (доступна за адресою: <http://www.jstor.org/stable/1952679>).

⁴ Див.: Hans Ulrich Wehler, *Die Gegenwart als Geschichte* (München: C.H. Beck, 1995), S. 13-59 (таблиця на с. 20).

неписьменні, де рівень національної ідентичності слабкий або неіснуючий, і так далі. А з другого боку маємо модерне суспільство з високим рівнем соціальної мобільності, де більшість людей живе в місті, де майже всі освічені, де існує національна ідентичність, яка є центральною ознакою модерного світу. І це, до певної міри, добре структурує нашу уяву. Іронія полягає в тому, що Г.У. Велер тут легко іронізує, він робить цю схему несерйозно. Якщо подивитись на цю схему уважно, то в око впадає, що кількість ознак в таблиці приблизно співпадає з кількістю літер в німецькій абетці. Він жартував, що, напевно, коли б таку схему робив російський чи український історик, таких ознак було би тридцять і кілька. Можна собі уявити, скільки цих ознак було би, якщо б цю схему робили японці чи китайці відповідно до їхньої ієрогліфічної системи?

Тобто, ідея полягає у тому, що наше уявлення про модерність є штучним конструктором, побудованим на запереченні того, чим є традиційне суспільство. Ми знаємо, що традиційне суспільство було неписьменним, отже, ми вважаємо, що модерне суспільство має бути суспільством з високою освіченістю. Ми знаємо, що традиційне суспільство було на шляху до політичної модернізації, отже ми вважаємо, що модерне суспільство має мати високий рівень модернізації, і так далі. Модерність конструюється як заперечення традиційності, і на цьому будується дихотомія. А думання дихотомією, про це ми будемо говорити не раз, є підставово неправильним.

І по-друге, що ще важливіше, це не просто сконструйований образ, але образ, сконструйований у певний спосіб. Бо якщо подивитися на ознаки, які описує Г.У. Велер у своїй статті, то це насправді опис дуже конкретного суспільства в дуже конкретну добу, яке визначають формулою “W.A.S.P.” – White Anglo-Saxon Protestant (біле англо-саксонське і протестантське). Умовно кажучи, це світ сучасної Англії (чи Англії XIX ст.) та США, де присутні всі ці ознаки. Постає велике питання: чи можна цю дефініцію модерності, яка виникла в дуже специфічному, хоч і впливовому, соціокультурному регіоні, застосовувати до інших регіонів? Скажімо, до Східної Європи, чи Азії, чи Африки?

Отже, ми вертаємося до старої проблеми, яку ми зустрічали, зустрічаємо, і будемо зустрічати ще не раз, а саме: дефініювати будь-який суспільний феномен в кількісних ознаках, в тих ознаках, які можна поррахувати відсотково, насправді – це спосіб хиткий, малорезультативний, який викликає мало довіри.

І тут варто звернутися до іншого означення, яке не є таким чітким, воно не надається до обрахунку, але, тим не менше, воно дає змогу краще охопити модерність. І це означення пов'язане із самою етимологією, походженням слова «модерн». Це слово, яке має латинське коріння, очевидно, присутнє в усіх сучасних європейських мовах, які включають латинську термінологію. Але в класичній латині цього слова не існувало. Воно з'явилося досить пізно, це термін так званої “вульгарної латини”, і зустрічається воно щойно починаючи з VI ст.⁵

«Модерн» походить від «modo», тобто «те, що сталося недавно». Відповідно, модерним є щось, що відбулося зовсім недавно. І за цією логікою (це дуже важливо) «модерне» означає «гірше» порівняно зі старими добрими часами. Скажімо, якщо класична латина вважалась найкращим зразком латини (це була латина Цицерона), то модерна латина була латина гірша. Чи якщо говорилося про когось, що це модерний чоловік, це мало означати, що він, напевно, не цілком вихований, не має походження чи не дуже добре себе поводить. Тобто в традиційному світі, світі який легітимізується у ставленні до минулого, все добре вже сталося в минулому, кожна нова зміна є загрозливою і сприймається негативно. І, власне, модерність означає оцю загрозу, причому не просто загрозу, а щось, що є обов'язково нижчої якості.

Можна сказати що такі уявлення про модерність, про зміни, існують більше-менше тисячу років, і рідко коли піддаються сумніву. Можливо, перша велика дискусія, яка, власне, вперше підважувала цю дихотомію модерності і традиційності, сталася у XVII-XVIII ст. Вона так і називалася: дискусія між традиційниками і модерністами, та майже одночасно велася у Франції й Англії, переважно серед

⁵ У відеолекції помилково сказано V століття. Насправді ж, йдеться про VI століття – див.: Jacques Le Goff, *History and Memory* (New York: Columbia University Press, 1992), p. 27. (тут і далі виклад матеріалу побудований на розділі "Antique (Ancient)/Modern", p. 21-50).

літераторів. Питання дискусії дуже просте, хоча відповіді на нього було доволі складно: чи може хтось із сучасних літераторів перевершити античну літературу, наприклад, Цицерона? Адже ж, як казав Петрарка, що є наша література, як не хвала давньому Риму? Інтелектуали поділилися на два чітких табори. Одні вважали, що, звичайно, ми можемо надіятися, що колись, у майбутньому, з'являться письменники, які перевершать Сенеку чи Цицерона. А були письменники, які говорили, що це неможливо, що все, що було добре, вже сталося. До цього другого табору належали такі авторитети, як Лафонтен чи Джонатан Свіфт.

Отже, під цим кутом зору очевидно, що від V-VII ст. до XVII-XVIII ст. модерність сприймається як негативний термін. Зрештою, відомий термін «нуворіш» (новий багач або скоробагачко, який є синонімом нашого «нового русского» чи «нового українця»), теж передає цей феномен людини що швидко збагатіла, яка є модерною, і за означенням не є такою доброю як аристократія чи стара знать.

Коли ж настає зміна, і ця зміна майже революційна, майже коперниківська, коли модерне почне означати щось добре, краще за попереднє? Тільки з науковими відкриттями XVI-XVII ст. Звичайно, літератори могли сперечатись про те, чи Сервантес є кращий від Цицерона, і очевидно, що не кожен міг зробити вибір на користь Сервантеса, але коли почалися відкриття на зразок відкриттів Галілея, чи коли Копернік довів, що не Земля, а Сонце є в центрі системи, чи коли Ньютон вивів закони гравітації, тоді стало зрозуміло, що хоч Цицерон, звичайно, міг бути кращим за Сервантеса, але Галілей пішов далі від Аристотеля, а Ньютон перевершив Архімеда.

Тобто, саме з появою наукових і технологічних відкриттів з'являється відчуття, що модерність не означає щось конечно недобре. Навпаки, воно означає «добре», і все частіше воно починає означати зміни дуже позитивні. Це не просто зміни, але зміни, які швидко, лавиноподібно слідуєть одна за одною.

Цю лавиноподібність найкраще ілюструє крива зі статистикою наукових відкриттів, які відбулися в світі до і після Ньютона. Ця крива є дуже характерна. Перед Ньютоном вона майже не змінюється, вона є стабільною, але після Ньютона це вже майже

гіпербола, як траєкторія ракети, що летить за формулою “все вище, і вище, і вище та все швидше, і швидше, і швидше”.

Власне, це і є формула модерності: коли зміни стають лавиноподібними, коли їх стає все більше і, що найголовніше, вони починають сприйматися як щось позитивне. Саме це є головне в модернізації: зміни починають сприйматися як щось позитивне, і не лише позитивне, але доконечне. Умовно кажучи, якщо ти хочеш бути воєнно могутнім, ти мушиш модернізуватися.

Приклад, який вам відомий з ближчої історії: російська модернізація почалася щойно після поразки у Кримській війні, тому що Кримська війна показала, що британська зброя, французька зброя набагато ефективніші, ніж російська. Також однією з причин поразки Росії була відсутність сухопутних доріг, якими могли постачати зброю, медикаменти та інші необхідні для фронту матеріали. Степ, який розмивається під час дощів, стає непрохідним, і ці валки чумаків, які мали підвозити постачання, застрягали, що стало однією з причин поразки. Для Росії це був сигнал: якщо хочеш бути таким самим сильним – мушиш замінити чумацькі вози залізницями, прості рушніці ефективнішими гвинтівками.

Коли приходить відчуття, що модернізація – це щось позитивне, конче необхідне, тоді, власне, починаються оці великі зміни.

До цієї теми я пропонував вам прочитати невеликий текст Зигмунда Баумана⁶. Зигмунд Бауман є, власне, один з найвідоміших і найвпливовіших із сучасних соціологів, який найбільше концептуалізує модерність. Причому не сучасну модерність, яку ми називаємо постмодерністською чи високою модерністю. Добре відома його інша книжка про модерність як про плинні часи. А ця коротка стаття, яку я вам пропоную, дуже коротко викладає зміст того, про що щойно говорилося. Найважливішим в цій статті є означення, яке З. Бауман дає модерності, що модерність найкраще описати власне як добу великих змін. Але, що дуже важливо, добу коли ці зміни приймаються дуже позитивно. І це, мабуть, найкраще дефініює нашу модерність.

⁶ Zygmunt Bauman, “Modernity”, Joel Krieger, ed. The Oxford Companion to Politics of the World (Oxford, 2001), pp. 551-554.

Наш курс побудований в такий спосіб, що ми обговорюємо певні загальні явища, пов'язані з модерним світом, і робимо особливий наголос чи фокус на Східній Європі, щоби бачити як це функціонує в нашому контексті.

Отже, після розмови про модерність і модернізацію, тепер спробуємо її контекстуалізувати в нашому східноєвропейському ландшафті. Думаю, варто почати з самого поняття Східної Європи. Це дуже модерне поняття, що більше, воно тісно пов'язане з самою модернізацією, є її наслідком, тому що ми не спостерігаємо слідів існування концепції Східної Європи раніше, скажімо, кінця XVIII – початку XIX ст. Вона з'являється, власне, саме тоді, коли ми бачимо початки модернізації.

З цього приводу існує прекрасна книжка Ларрі Вулфа «Винайдення Східної Європи»⁷. Книжка з'явилася у 1990-х рр., і значною мірою вона вже стала класикою. Ларрі Вулф показує, причому показує дуже переконливо, що концепція Східної Європи є конструкцією Заходу а не Сходу, причому Заходу дуже специфічного, у дуже конкретний час – Заходу доби просвітників.

Розробляючи концепцією модернізації, просвітники виходили з того, що традиційний світ – це світ забобонів, відсталості, хвороб. І щоби всі ці негативи подолати, треба модернізуватися. Ключовим поняттям для просвітників було поширення освіти. Вони вважали, що якщо народу дати шанс «просвітитися», він зміниться, старі забобони і хвороби позникають. В уяві просвітників те, що має бути прикладом сучасності, цивілізації, було локалізоване. Це тогочасна Англія, чи Франція, у якій вони жили, чи хотіли би жити в кінці XVIII ст. І, очевидно, вони мали також і образ тої відсталості, яку треба подолати, і цим образом була Азія.

Занотуймо собі, і це дуже важливо повторити, що вісь модерності-відсталості має західно-східний вимір, зрештою нічого нового – ми це добре знаємо.

⁷ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford University Press, 1994); український переклад: Ларрі Вульф, *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. Київ: Критика, 2009.

Але в уяві просвітників існував ще один регіон, який був не цілком відсталою Азією, але, разом з тим, і не цілком модерною Європою. І цей регіон вони називали Східною Європою, такою собі “Недоєвропою” – це, власне, те місце, де живемо ми, жили наші предки.

У своїй наступній книжці «Ідея Галичини» Ларрі Вулф далі продовжив цю тезу⁸. Він пише, що насправді одним з перших місць, де ця теорія сконкретизувалася, кристалізувалася, була Австрійська Галичина як одна з перших територій, де Захід зустрівся зі Сходом. Не буду переказувати тези з цих книжок, їх треба прочитати, одну і другу, але наголошу ще раз на тому, що насправді модернізація має безпосереднє відношення до нас самих, до Східної Європи, до українців, а специфічно до тих, хто живе в Галичині, бо ми є першим її продуктом. Галичина сама по собі, галицька ідентичність – це дуже модерна ідентичність, яка є наслідком модернізації.

Однак, дискутуючи про цю книгу зі студентами чи своїми колегами, я не раз звертав увагу на те, що її часом сприймають дуже спрощено. По-перше, вважають, що Заходу і Сходу не існувало, що це все концепція Просвітництва. Насправді ж ні. Вже читаючи Геродота чи інших античних авторів, ми чітко бачимо цей поділ: Захід – античний світ, Схід – це перси, з якими вони воюють, і такі або подібні лінії поділу завше існували.

Ларрі Вулфу в його книжці йдеться про те, що насправді модерність означає перетворення, чи перекваліфікацію, чи перевернення цієї лінії поділу цивілізації-відсталості, цивілізації-варварства, яка була розтягнена за віссю Південь-Північ, де південь був символом цивілізації (Рим, Візантія), а Північ – символом відсталості. При цьому треба сказати, що вся континентальна Європа за цим поділом була відсталою, і цей образ існував дуже довго. Звідси традиція багатьох авторів повторювати, що все, що було кращого, було в античну добу, бо антична доба була на Півдні, звідки приходило все найкраще для наслідування.

⁸ Larry Wolff, *The Idea of Galicia History and Fantasy in Habsburg Political Culture* (Stanford: Stanford University Press, 2010).

Натомість прихід Просвітництва чи модернізації переорієнтовує цю лінію з Півночі-Півдня на Схід-Захід. Замість цивілізованого Півдня і варварської Півночі дістаємо модерний Захід і відсталий Схід. Саме про цю переорієнтацію головним чином йдеться Ларрі Вулфу в його дослідженні.

А другу річ можна дуже добре проілюструвати на так званій Völkertafel (дослівно «Таблиця народів») – це така дуже цікава картина з початку XVIII ст., яка була знайдена в Австрії, вона має в собі багато гумору. На ній зображені декілька представників різних народів, починаючи від британця, француза, іспанця, закінчуючи угорцем, поляком, московитом чи такою дивною народністю, як греко-турок. Наголос є власне на різницях між народами, які простежені в їх представниках, їхньому одязі, зовнішніх рисах і т.д., а знизу дуже стереотипно описані головні риси характеру, способу життя та вдачі. Розглядаючи цю таблицю, можна помітити, як багато в ній гумору: стереотипи завше побудовані на такому гуморі, часто достатньо грубому. Але, як ми бачимо, якщо ознаки західних народів описуються більш-менш цивілізовано-пристойно, то представники східних народів (як то угорці, поляки чи московити) фігурують менш цивілізовано. Скажімо, основним заняттям греко-турка є зрада, угорець займається лише війною, лях помирає в стайні. Тобто відчуваємо ці стереотипні образи.

Що в цьому всьому найважливіше? Якби Ларрі Вулф тільки про ці поділи написав, цього було б недостатньо. Що твердить з цього приводу концепція модернізації і як є в традиційному світі? В традиційному світі вважається, що всі народні характеристики є сталими, вони не змінюються. Це щось, що пов'язане з традиційним світом, і нікому б не прийшло до уяви, що колись греко-турок може стати схожим на англійця, а якійсь-там поляк стане схожим на німця, бо все зафіксоване і не може мінятися.

Модернізація полягає у тому, що вона починає всі ці народи виструнчувати за однією віссю, по лінії розвитку, з тою ідеєю, що колись лях, чи угорець, чи греко-турок цивілізуються, змодернізуються, стануть схожими на західні народи.

Тобто модерність обов'язково означає лінію поступу, прогресу. Це не горизонтальна лінія, а радше лінія, якою ми описували наукові відкриття: «все більше, і більше, і більше, все вище, і вище, і вище». Це означає, що немає нічого постійного, характери можна міняти, в міру того, як вони модернізуються. Людську природу можна міняти, а якщо вона не хоче мінятися, її треба дисциплінувати. А дисциплінувати можна, впровадивши не тільки школи чи не тільки університети, але й завоювавши територію, висадивши туди свої війська. Якщо народи не хочуть модернізуватися добровільно, можна завойовувати їх з високою ціллю модернізації.

Промовистими є перші дискусії навколо книжки Ларрі Вулфа, зокрема дуже раджу придивитися до дискусії, яка відбулася на сторінках журналу «Критика» між Олексієм Толочком і Андрієм Заярнюком, зразу після виходу книжки Ларрі Вулфа⁹.

Одна з реакцій на прочитання цієї книжки це, мовляв, Східна Європа – це концепт, придуманий Західною Європою для того, щоб її “дисциплінувати”, щоб її завойовувати. Звичайно, ми чуємо тут відлуння голосу Едварда Саїда, зрештою, і Ларрі Вулф не приховує того, що він дуже багато завдячує книжці «Орієнталізм» Едварда Саїда.

Але деякі наші українські чи російські автори роблять висновки: ну, добре, раз Східна Європа видумана, вона не існує, насправді це інструмент для експансії Заходу проти Сходу, тоді як ми є, Схід, так само добрі, як і західні європейці, ми просто “інші”, і нашу “іншість” не можна загрозувати. Всі ці розмови про модернізацію – це насправді загрози для нашої ідентичності, і цю загрозу нам несе Захід. Таке відчитування концепту «Східна Європа» є, часом, індульгенцією для «нічогонероблення». Оскільки ми інші, значить ми мусимо захистити свій національний характер, такий, як він є, нам не треба напружуватися щоби змінитися.

Це власне те, що називається «ідеологія Sonderweg-у» (нім. «третій шлях»): ми підемо іншим шляхом, наш шлях – особливий. І ми маємо в нашій історії багато випадків такого Sonderweg-у. Це,

⁹ Олексій Голочко, "The Good, the Bad, and the Ugly" *Критика* Рік II. Число 7-8 (9-10). 1998, С.24-29; Андрій Заярнюк, "Інша Європа", *Україна модерна* Ч. 6 (Львів, 2001). С. 159-172.

зокрема і Радянська Росія чи Радянський Союз, що пробував збудувати власний шлях. Чи, зрештою, нацистська Німеччина, в якій ідеологія Sonderweg-у була офіційною – шукання якогось іншого способу модернізації. Як бачимо, найчастіше шукання такого Sonderweg-у закінчується катастрофою, ясна річ, наніснивши шкоду населенню, яке підпадає під його владу. Але незважаючи на це ще й зараз конструюються подібні шляхи Sonderweg-у, зокрема це концепція «русского мира» – ще одна така концепція-виправдання «нічогонероблення».

Отже, можна припускати, що кожного разу, коли з'являється такий «особливий шлях», кожен раз він є ідеологією, яка або заперечує модернізацію, або є наслідком невдалої модернізації, краху модернізації. Мовляв, якщо модернізуватися не вдалося, давайте назвемо це нашою національною перевагою та оголосимо нашим особливим цивілізаційним шляхом.

Хочу наголосити, і це дуже для мене важливо, книжка Ларрі Вулфа – про щось інше. Вона є про уяву, про уявлення, яке є дуже суттєве для розуміння нашого світу. Але уявленість Східної Європи не означає, що Східної Європи не існує. Вона існує. Перетинаючи на авто польсько-український кордон, легко переконатися, в чому полягає ця різниця між Європою і Східною Європою. Чи, їдучи потягом, легко помітити різницю у кількості сміття біля залізничних колій. Чи середня тривалість життя чоловіків і жінок в західних суспільствах і східних суспільствах. Ці речі є дуже й дуже промовисті.

І, звичайно, можна твердити, що все це не ознаки дихотомії Схід-Захід, а насправді дихотомія Центр-Периферія, що подібні східноєвропейські “негаразди” можна побачити в Португалії чи Греції. Це теж правда, в цьому випадку Східна Європа є одною з ознак периферійності до Центру, але це не змінює головної засади: щоби Східна Європа перестала бути Східною, вона має змодернізуватися. Вона має стати такою ж нормальною, як інші народи.

Ми бачимо, як на наших очах це вдається народам, які не говорять про Sonderweg, а просто модернізуються і дуже радикально змінюють стереотипи про себе. Найближчий приклад – це наші сусіди: поляки, литовці, латвійці, естонці. Я не знаю багато з

балтійської історії, але стараюся в міру моїх можливостей слідкувати за змінами дискурсу навколо Польщі.

Є прекрасна книжка Губерта Орловського про один з найбільших антипольських стереотипів, який існував у XVIII-XIX, і навіть в XX ст. Це німецький стереотип, який називається “Polnische Wirtschaft” (“польська господарка”, “польська економіка”)¹⁰. Якщо будь-що називалося польською господаркою, це означало, що це щось дуже хаотичне, нецивілізоване, погано зроблене, побудоване на якійсь хитрості, на злодійкуватості і т.д. Все, що можна було пов’язати з поганим способом життя, називалося “Polnische Wirtschaft”. Як пише Губерт Орловський, це був один з найбільш стійких стереотипів, який існував в німецькій культурі щодо Сходу, зокрема щодо поляків. Зрештою, цей “Polnische Wirtschaft” присутній у наших приповідках кінця XIX ст., зокрема в понятті «польського моста». Якщо міст є польським, він є нікудишнім, з дірами і без перил, по ньому небезпечно їхати.

Але факт залишається: навіть коли Польщу приймали до Європейської унії, в Німеччині був певний спротив проти прийняття, бо вважалося що поляки не змінилися, через свій оцей “Polnische Wirtschaft” вони втратили свою державу, не можуть нічого зробити добре. І через цей “Polnische Wirtschaft” поляків не можна приймати до Європейської унії, бо Польща стане великим тягарем для всієї європейської спільноти. Минуло якихось 10 років, і ми бачимо, що сучасна польська господарка – одна з найбільших економік сучасної Європи. Економіка, яка, можливо, єдина гідно вийшла з кризи 2008 р. І зараз мало хто наважиться говорити про “Polnische Wirtschaft”. Тобто, кожного разу, коли ми говоримо про Sonderweg чи “Polnische Wirtschaft”, це радше синонім відсталості, синонім «нічогонероблення». Ці стереотипи дуже швидко зникають, як тільки країна починає модернізуватися.

Розмова про Східну Європу і про концептуалізацію Східної Європи не знімає для нас питання про модернізацію. Навпаки, питання ставиться по-іншому, і то дуже гостро. Є праці, які цю тему

¹⁰ Orłowski, Hubert : *Polnische Wirtschaft. Nowoczesny niemiecki dyskurs o Polsce* (, Olsztyn 1998); див. також: Hubert Orłowski, *Z modernizacją w tle. Wokół rodowodu nowoczesnych niemieckich wyobrażeń o Polsce i o Polakach* (Poznań, 2002).

дуже серйозно обговорюють. Серед цих праць я би виділив працю Олександра Гершенкрона про історичні основи відсталості, про економічну відсталість в історичній перспективі¹¹. Одна з причин, що визначають, чому полякам вдалося, а українцям та росіянам ні – це те, що О. Гершенкрона активно читали в польських університетах в 70-80 рр. минулого століття. Від своїх польських колег, моїх однолітків я чув, що для них праці О. Гершенкрона було чимось дуже обов'язковим для прочитання, зокрема на історичних та соціологічних факультетах, тому що польська гуманітарна та соціальна наука розвивалась дуже динамічно, ніколи не була ізольована. О. Гершенкрон був обов'язковою частиною курсів, тим більше, що він звучить досить по-марксистськи, а багато тогочасних економістів були марксистами. І «Солідарність» у 1980-х рр. спеціально робила це зусилля, щоби пропагувати більше економічних праць, а не лише твори А. Міцкевича чи інших польських поетів. Вважається, і я поділяю цю думку, що праця О. Гершенкрона є однією з підставових, ключових, якщо ми хочемо розуміти проблему модернізації взагалі, а модернізації Східної Європи зокрема.

Щоби краще зрозуміти цю працю, варто дещо знати про її автора. Для нас приємним в його історії є те, що він наш земляк. Він народився 1904 р. в Одесі, де прожив достатньо довго, до 16-го року життя. У 1920-х рр. разом зі своїми батьками мусів виїхати, очевидно, перед страхом більшовицької влади. Спочатку мав намір їхати до Парижу, але добрався лише до Відня. Звичайно, Відень був не дуже добрим місцем для перебування, тому що за декілька років Австрія була приєднана до Німеччини. Оскільки О. Гершенкрон був євреєм, він змушений був втікати і звідси. Але до того часу він вже зробив перший крок до своєї майбутньої кар'єри. Він тоді був досить «лівим», майже марксистом, в Австрії в той час це було дуже нормально, бо уряд був соціалістичним. 1938 р. він виїхав до Гарварду в США, за якійсь час став там професором Гарварду. Помер у 1978 р.

¹¹ Gershenkron, Alexander , *Economic backwardness in historical perspective, a book of essays* (Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 1962), pp. 5-30; йде мова про заголовну статтю, яка дала назву усій книжці;

російський переклад: А. Гершенкрон, *Экономическая отсталость в исторической перспективе* доступ:http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=../in/gershenkron/works/gershenkron_w1.txt&img=works.jpg&name=gershenkron;

Збірка основних статей автора вийшла в Москві у 2015 р. під назвою «Экономическая отсталость в исторической перспективе».

Чому всі ці обставини важливі? Тому що він дуже добре знав Східну Європу. Він Східну Європу, умовно кажучи, знав на своїй шкірі, тримав її на кінчиках пальців. Це була Східна Європа Російської імперії, в якій він прожив перші 16 років, і Східна Європа Австро-Угорської імперії, в якій він прожив свої наступні 17-18 років. Отже, коли він виїхав до Америки, він вже був людиною високоосвіченою і знав, про що буде писати. Знав це не просто на рівні теоретичного знання, а на рівні знання дуже практичного. Своєю працею він справив величезний вплив на економічних експертів, зрештою не тільки економічних. Мартін Малія, відомий історик Російської імперії, зазначав, що праці О. Гершенкрона – це найважливіші твори, які зробили з нього доброго історика Росії.

Іронія полягала в тому, що О. Гершенкрон ніколи не написав жодної великої книжки. Як дуже часто це стається з великими мислителями, вони є великими сибаритами. І щось таке дріб'язкове, як писання книжок – їх це не дуже сильно захоплювало. Зокрема якщо мати посаду в Гарварді, можна собі дозволити робити що хочеш. І протягом цілого життя О. Гершенкрон писав короткі есеї, статті. Зрештою, є одна книжка, чи есей, який приніс йому дещо дивну славу: це порівняння перекладів монологу Гамлета “To be or not to be” у 16-ти європейських мовах¹² (їх О. Гершенкрон знав досить вільно), яке він написав разом зі своєю дружиною. Але це, знову ж таки, говорить про те, що будучи гарвардським професором, не обов'язково займатися тільки тим, з чого ти живеш, але можна дати волю своєму хобі.

Праця, яку ми обговорюватимемо, це та праця, яку мали за обов'язок прочитати всі, яку читали мої польські колеги, про яку говорить М. Малія, це праця про економічну відсталість у історичній перспективі, має рівно 25 сторінок. Вона вийшла в Чикаго 1951 р., відразу після війни¹³, і в цій праці О. Гершенкрон пробує

¹²Помилка у відеолекції: насправді, мова йшла про четверостишся з листа Гамлета до Офелії “Doubt thou the stars are fire” – і стаття опиралася на бл. 100 перекладів від каталонської й ісландської до сербо-хорватської та болгарської. Про це див. біографію О. Гершенкрона, яку написав його внук: Nicholas Dawidoff, *The Fly Swatter. Portrait of an Exceptional Character* (New York: Vintage Books, 2003), р. 5. У момент, коли я готував лекцію, я ще на мав можливості прочитати цієї книжки – Я. Грицак.

¹³ У 1995 р. лондонський журнал «Times» включив книжку з цією статтею у число 100 найважливіших книжок, що постали після 1945 р.

сконцептуалізувати, що означає «відсталість», що означає відсталість Східної Європи специфічно, і як цю відсталість можна подолати.

Ця стаття, очевидно, має багато слабких місць, і, власне, тому вона є добра для обговорення. В ній ми бачимо як переваги, так і недоліки автора. Головний недолік роботи в тому, що це дуже дескриптивне есе, воно лише описує, а не рахує. Зверніть увагу, що в цій праці немає таблиць, як у працях звичайного історика економіки, але, тим не менше, він задає дуже важливі питання, які допомагають нам думати, і, водночас, пропонують відповіді. Найбільш цікаве в тій праці є те, що автор вважає, що відсталість не конечно мусить бути недоліком. За багатьох обставин відсталість може бути великою перевагою. Якщо побудувати стратегію правильної модернізації, відсталість може стати, насправді, не мінусом, а великим плюсом.

Не буду упереджувати ваше читання цієї статті, ви самі маєте її прочитати. Я тільки поставлю вам декілька питань, на які попрошу звернути увагу під час читання. І, перш за все, прошу звернути увагу на те, чому в цій праці О. Гершенкрон не марксист. Де він дуже близький, схожий до К. Маркса, а де він від К. Маркса категорично відрізняється. Пам'ятаємо цей образ К. Маркса, про який ми говорили на самому початку: модернізація – це модерні суспільства, які демонструють відсталим суспільствам образи їхнього майбутнього. Як ця теза функціонує в О. Гершенкрона, наскільки він з нею погоджується чи не погоджується?

Історикам я би особливо запропонував звернути увагу на те, як автор аргументує завдання історика: що історик може, а що не може робити, і навіть краще йому не наважуватись. Спільна тема для всіх, не тільки істориків, але й для неісториків, є те (і прошу звернути вашу увагу на те, як О. Гершенкрон це описує) – коли і за яких умов починається модернізація.

І центральна теза, ця теза, я думаю, заради якої О. Гершенкрона читають, хвалять і часом критикують: хто саме виступає агентом змін, хто має проводити модернізацію, зокрема хто проводить модернізацію на Заході, а хто – на Сході?

Останнє питання – це роль ідеології. Яку роль ідеологія відіграє в процесах модернізації, і, зокрема, у специфічно східноєвропейському контексті? Чому соціалізм, чи, вужче кажучи, комунізм, дуже часто відігравали роль модернізаційного чинника?

Отже, повторюю запитання: в чому О. Гершенкрон не марксист, у чому полягає завдання історика, коли і за яких умов починається індустріалізація, хто є агентом змін під час модернізації і в чому полягає роль ідеології. Та, на закінчення, в чому таки полягають переваги відсталості.

Розмова про модерність не була би повною, якщо б ми не поговорили з Вами про її пізню фазу – ту, яку найчастіше називають постмодерністю. Зрештою, не є ясным, чи постмодерність є дійсно пізньою фазою модерності, а чи окремою добою самою по собі. Цього ми не можемо сказати, оскільки живемо у постмодерному стані – а згідно, правилу сови Мінерви, яке проголосив Гегель, ми можемо судити про те чи інше явище лише тоді, коли воно закінчиться: «сова Мінерви вилітає у сутінках». Хоча є чимало авторів, які заявили про кінець постмодерності – і частина цих заяв пов'язана безпосередньо з останніми подіями в Україні – ми цієї сови ще виразно не бачимо.

У кожному випадку, ми живемо в добу змін, котрі за своїм масштабами близькі до переходу від традиційного до модерного суспільства. Але якщо перехід до модерності проходив у добрій вірі у зміни на краще, то ми не маємо цієї віри при переході *до* чи житті у постмодерності. Вірніше сказати, віра ще може є, але вона уже дуже захитана, надщерблена – й самі ці зміни викликають у нас дедалі сильніше роздратування та непевність у майбутньому.

Коли вперше з'явилося це почуття, важко сказати з аптечною точністю. Історики ідей і культури говорять про кінець XIX ст. – те, що у мові цих істориків називається французьким терміном *fin-de-siècle*. Початок цього відчуття пов'язують з мистецтвом французьких імпресіоністів, філософією Ніцше, творчістю Кафки чи нашого земляка Юзефа Коженовського, якого весь світ знає як Джозефа Конрада. Що об'єднує цих митців і мислителів – це спільне почуття

чи радше ідея, що модерність і пов'язаний з нею прогрес несе у собі зерна насильства і розпаду.

Історики звикли говорити метафорами, і моєю улюбленою у даному випадку, є метафора-парадокс, яку запропонував американський історик Пітер Гей. Він говорив про «Модерністів (з великої букви), які ненавидять модерність (з малої букви)» – тобто все те, що було пов'язане з владою машин, вульгарністю буржуазної культури, амбіціями парвеню і занепадом спільноти¹⁴.

Критики проекту модерності були завжди. Що, однак, відрізняло модерністів – вони критикували модерність не з ар'єргарду, тобто з консервативних позицій, а з позицій авангарду, передбачаючи ці загрози, які вона зі собою несе. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. до їх голосів не дуже прислухалися. Вони були радше маргіналами, хоча й дуже цікавими і провокативними, але все одно маргіналами. Треба було двох світових воєн та досвіду тоталітарних режимів ХХ ст., щоб їхні голоси були почуті і світ міг переконатися у їхній правоті.

Центральною метафорою цього нового ставлення до модерності стали слова, які приписують Теодору Адорно (хоча сам він цих слів не говорив): «Після Аушвіцу (Освенциму) не можна більше писати поезії»¹⁵. Ця фраза є своєрідним переспівом того, про що писав майже 60-70 років Конрад – що в серці модерності, тобто всепереможної ходи європейської цивілізації по земній кулі, є темрява. У сучасній науковій літературі цю тезу, мабуть, найпереконливіше аргументував Зигмунт Бауман у своїй книжці «Модерність і Голокост», де він показав, що Голокост є тісно пов'язаний з модерністю¹⁶. Хоча Бауман навряд чи тут є оригінальним мислителем. Впадає в око спорідненість його тези з Мішелем Фуко, який вживав як центральний символ

¹⁴ Peter Gay, *Freud, Jews and Other Germans. Masters and Victims of Modernist Culture* (Oxford, New York, Toronto, Melbourne: Oxford University Press, 1978), p. 22. Дослівна цитата: "Modernists hated modernity -- they hated, in other words, the rule of the machine, the vulgarity of bourgeois society, the pretensions of parvenus, the waning of community"

¹⁵ Що насправді говорив Адорно див.: <http://mindfulpleasures.blogspot.com/2011/03/poetry-after-auschwitz-what-adorno.html> <http://mindfulpleasures.blogspot.com/2011/03/poetry-after-auschwitz-what-adorno.html>

¹⁶ Zygmunt Bauman, *Modernity and The Holocaust* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press 1989).

модерності образ Паноптикону – ідеальної тюрми, побудованої за раціональними принципами. Ця тюрма дозволяла б одному тюремщику спостерігати і тримати під контролем усіх ув'язнених, в той час коли вони не могли би бачити його і навіть не знати, що він за ними спостерігає. Зрозуміло, ані Аушвіц, ані Паноптикон не є єдиними символами модерності. До них можна додати будь-які концтабори, і не тільки нацистські, але й радянську систему ГУЛАГ-у, а навіть такий позірно мирний символ як фабрика Генрі Форда. У тій системі координат, й антутопія Джорджа Орвела, й антиутопія Олдоса Гакслі, попри те, що вони описують дві цілком різні системи, є двома відмінними версіями однієї й тієї ж самої історії – історії Великого Брата, який наглядає за всіма і безщадно карає тих, хто насмівся відійти від його правил гри.

Я не буду тут далі продовжувати цю тему, бо я не чую себе і ній сильним. Але як український історик, хочу собі дозволити на невелику дигресію і звернути Вашу увагу, що більшість цих символів безпосередньо пов'язані з нашою територією. Ідею Паноптикону запропонував англійський філософ Джеремі Бентам. Але він її придумав не сам, а запозичив у рідного брата Семуеля, який працював на знаного нам всім князя Потьомкіна, на землях теперішньої Білорусії. Самуель задумав Паноптикон як спосіб наглядати над роботою місцевих малоосвічених робітників (припускаю білорусів і євреїв). Подібно Зигмунт Бауман концептуалізував свій власний досвід – не лише як польського єврея, який мусів втікати від Гітлера до СРСР у 1939 р., але як колишнього сталініста, а навіть офіцера служб безпеки, який боровся з польським антикомуністичним підпіллям та Українською Повстанською Армією – аж поки він сам, через своє єврейська походження, був змушений покинути комуністичну Польщу внаслідок антисіоністської кампанії тодішнього варшавського уряду. Тобто мешканці Сходу Європи дуже добре відчули на своїй шкурі оцю чорну, диявольську натуру модерності. Або, як це образно висловив польський поет-футурист Александр Ват, ті, що жили в Східній Європі у першій половині ХХ ст., могли не вірити у Бога – але вони не могли не вірити в існування диявола.

Було би, однак, великим спрощенням зводити постмодерність лише до усвідомлення насильства як зворотньої, темної сторони модерності. Постмодернізм має глибші, епістемологічні коріння – тобто він пов'язаний з теорією пізнання. Проект модерності базувався на переконанні, що людина може адекватно пізнавати реальність, і на цій основі будувати краще і справедливе суспільство. Або, як твердив Френсіс Бекон, «Знання – це сила». Постмодерність ставить під сумнів цю тезу. Вона заперечує, що між тим, хто пізнає, й об'єктом пізнання існує безпосередній і прямий зв'язок. Насправді, наші можливості пізнання дуже обмежені нашими суб'єктивними почуттями. І те, що міститься у нашій голові, є дуже викривленим образом реальності. Тому насправді усі спроби відкрити нам очі на світ і на суспільні закони є нічим іншим, як маніпуляцією – частіше свідомою, аніж несвідомою. Ця маніпуляція спрямована на те, щоб нав'язати нам певні правила і норми поведінки – а тим самим, покорити і дисциплінувати нас. За таких обставин лозунг «Знання – сила» набирає іншого, зловісного характеру: ніби-то об'єктивне наукове знання стає інструментом насильства над нами.

Тому завдання постмодерніста – ставити під сумнів, проблематизувати, деконструювати тексти, які мають характер метанаративу, всеможливих «ізмів», універсальних теорій, претензій на істину. Це є головна теза книжки Жана-Франсуа Ліотара «Постмодерний стан» (*La Condition postmoderne: Rapport sur le savoir* (The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – 1979) – котра є одною з перших і найбільш відомих спроб концептуалізації постмодерності.

Насправді, як кажуть постмодерністи, те, що ми називаємо реальністю є лише соціальним конструктом, і ми маємо підходити до неї з цими мірками. Як заявив інший головний теоретик постмодернізму, Жак Деріда, «не існує нічого поза текстом». При чому це стосується не лише суспільних наук, але й наук, які претендують на те, щоб називатися точними.

Я не буду і не хочу вдавати з себе глибокого знавця постмодернізму. Я тільки можу коротко сказати, як постмодернізм відбився на моїй безпосередній галузі, якою є історія. Під впливом

постмодерністської критики багато істориків стали уникати того, що містить бодай натяк на метанаратив. При чому йдеться не лише про написання синтез з національної історії – подібних до історії Німеччини Леопольда Ранке чи історії України Михайла Грушевського з їхніми наївними закликами «писати історію такою, якою вона властиво була» (Ранке) чи «пізнайте істину – й істина визволить вас» (Грушевський, який вибрав цю цитату зі Святого Письма як епіграф для своєї праці). Мова йде про недовіру до будь-яких історій, які охоплюють великі періоди (т. зв. довгі тривання) і пробують відкрити виявити певні закономірності.

Благородні наміри найкращих істориків минулого століття вивчати «великі структури, довгі процеси і (робити) масштабні порівняння»¹⁷ канули у ріку. Сучасні історики часто воліють дивитися на минуле не через телескоп, а через мікроскоп, вибираючи невеликі сюжети і застосовуючи філігранну методику. Окрім мікроісторії особливої популярності набрали дослідження, які вивчають не саме минуле, а уявлення про нього – як от дослідження про історичну пам'ять. Визнання сконструйованого характеру соціальної реальності привело до зростання числа історичних книжок, які мають у своїй назві слова «уявлення» або «винайдення». Знаком доби і доброго тону є облапковувати усі поняття – включно з «правдою», таким чином якби ще раз наголошуючи, що ми маємо справу не зі справжніми явищами, а суспільними конструктами.

Навіть більш помірковані історики – до числа яких я відношу і себе – яким постмодерністська критика не подобається і вона їх дратує, у тій чи іншій мірі перейняли нові правила гри. Ці правила врізалися у нас, як морщини в обличчя, і ми помічаємо їх лише тоді, коли пильно придивимося до себе у дзеркало. Зокрема, ми стали чутливішими до власної суб'єктивності. Як писав Норман Дейвіс – сам він зовсім не постмодерніст – «тільки поганий історик вдає, що він об'єктивний. Добрий історик усвідомлює свою суб'єктивність і радо її визнає».

¹⁷ Тут цитую назву книжки Чарлза Тіллі (Charles Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, 1984).

У сфері ж суспільно-політичного життя умовним початком постмодерної доби вважаються “sixties” – бунт молодого покоління, яке народилося після війни, у першу чергу, студентська революція 1968 р. у Сорбонні та інших західних університетах. Цей молодіжний бунт уявив і поставив у центр політики ті групи, які раніше були маргіналізовані або замовчувані: жінок, афроамериканців, гомосексуалістів. Постмодернізм також йшов рука в руку з іншим «пост» – постколоніалізмом, який теж привів до визволення раніше пригноблених суспільств. За цих умов, «правда» представляється як не просто конструкт, а конструкт, який постав на Заході для домінування над усім світом. Що більше: її сконструювали не всі мешканці Заходу, а тільки білі чоловіки – бо жінки і європейці з іншим кольором шкіри у цьому процесі участі не брали.

Із суспільно-політичної перспективи, постмодернізм був і є емансипаційним (визвольним) проектом. Він співпав з духом часу, котрий привів до краху ідеологічних метанаративів – включно з комунізмом. З точки ж зору науки, постмодерністи зробили велику очищувальну роботу, деконструювавши старі схеми і привчивши дослідників до саморефлексії і скромності.

Але постмодерністська критика принесла нові проблеми. Перш за все, визнання неможливості повноцінного людського пізнання привело до висновку, що кожна правда є релятивною. У найбільш радикальному варіанті це звучить як *anything goes* – тобто кожне твердження має право на існування. Але навіть у м'якшому формулюванні постмодернізм веде до втрати більших сенсів й орієнтирів. Постмодерністський світ є світом все більшої і більшої непевності.

Як історик, я хочу знову скористатися з метафор – цим разом з тих, які пропонує Зигмунт Бауман у своїй книжці «Плинні часи». Він вживає образу корабля чи літака. Пасажири корабля модерності вірили, що кожен член команди, який добереться до капітанського мостика, вестиме корабель до потрібного пункту призначення. Натомість пасажери корабля чи літака постмодерності зі страхом виявили, що кабіна пілота пуста. Що більше, навіть якщо комусь би пощастило дістатися до такої кабіни, то він чи вона зразу би

переконалися, що вести цей літак неможливо, бо в кабіні немає пультів управління.

Бауман вживає іншого образу, який він позичає в Ульріха Бека: в часи постмодерності всі старі інституції і структури – сім'я, клас, нація і т. д. – перестають бути твердими і випаровуються у нас на очах. Як наслідок, ми гостро відчуваємо брак кодексів і правил, за якими можна вибирати орієнтири і їм слідувати. Іншими словами, ми позбавлені сенсів й у нас повна дезорієнтація на місцевості.

До недавнього часу, ми, мешканці Східної Європи, читали про всі ці речі чи явища як про такі, що нас мало стосуються. Але від початку 1990-х рр. постмодерний стан проникає й у наш світ. Я пам'ятаю декілька і то дуже добрих статей, які переконували, що постмодернізм певною мірою нормалізує нашу посткомуністичну і постколоніальну ситуацію. Мовляв, ми не відсталі – ми просто інші. Оскільки немає загальних схем чи законів, кожна країна може розвиватися своїм власним шляхом. Зокрема, пам'ятаю статтю, яка переконувала, що Росія Б. Єльцина, з її невдалими реформами і корумпованою владою є ідеальною постмодерною країною. Ця стаття значною мірою виявилася пророчою.

Я хочу звернути тут Вашу увагу на книжку Пітера Померанцева «Нічого правдивого й усе можливе». Ця книжка підсумовує 9 років його життя в Москві і праці на російському телебаченні – добра половина яких співпадає з поверненням Путіна до влади. Померанцев дає дуже влучну, як на мене, характеристику режиму Путіна. Це не імперія, і не країна у перехідному стані – це (цитую) «*певний тип постмодерної диктатури, що використовує мову й інституції демократичного капіталізму з авторитарною метою*». Цей тип постмодерної диктатури окрім диктатора має свого архітектора – Владислава Суркова, помічника Путіна і рафінованого естета, котрий (знову цитую) проникає «усередину усіх ідеологій і рухів, експлуатуючи і доводячи їх до абсурду»¹⁸. Завдання путінської пропаганди – не приховувати, що вона бреше. Її завдання – показати,

¹⁸ Пітер Померанцев, *Нічого правдивого й усе можливе* (Львів: УКУ, 2015), с.49, 73.

що брешуть усі, а, отже, нікому не можна вірити. Раз немає одної правди, то ніхто не має правди.

Як на мене, приклади, котрі наводить Померанцев, є переконливою ілюстрацією того, які загрози містить у собі постмодернізм. Постмодерністські критики модерності зробили дуже важливу санітарну роботу, розчистивши поле і показавши усі небезпеки, які заховані у проекті модерності. Однак вони нічого не запропонували взамін.

Цю слабкість постмодернізму дуже добре сформулювали автори книжки «Telling the Truth About History»: «Деконструкція без конструкції граничить з безвідповідальністю». Хочу відзначити, що всі три автори, чи радше авторки – це історики, які у тій чи іншій мірі символізують усі ті зміни, пов'язані з постмодернізмом. Одна з них (Joyce Appleby) є критичним дослідником американської історії, інша (Margaret Jacob) – історії науки, а Лінн Гант (Lynn Hunt) є фахівцем з жіночої історії та методології історичних досліджень. Тобто подібно до модерністів, які критикували модерність спереду, а не з-заду, вони так само критикують постмодерністів – умовно кажучи з авангардних, а не ар'єргардних позицій. Їх книжка вийшла у 1994 р., і вже тоді проголосила, що постмодернізм як течія вичерпалася (*post-modernism is passé*), і що пора будувати позитивну програму¹⁹.

Те, що проголосили ці три авторки у 1994 р.²⁰, на свій спосіб знайшло підтвердження 20 років пізніше у Києві під час Євромайдану. Мабуть, багато з нас пам'ятає один з тих найтрагічніших моментів розстрілу 20 лютого 2014 р., коли снайпери поранили у горло 21-літню медсестру-волонтерку Олесю Жуковську, і вона встигла написати у Twitter «Я вмираю». Цей епізод мав характер епістимологічного прориву, бо запис у Twitter найточніше відображав ситуацію: жоден постмодерніст не міг би заперечити відповідність цього запису з реальністю. Критики постмодерністів уже раніше

¹⁹ Joyce Appleby, Lynn Hunt and Margaret Jacob. Telling the Truth about History. New York: Norton, 1994.

²⁰ Брак часу не дає мені можливості зупинитися на інших дуже цікавих випадках критики постмодернізму, зокрема з боку не тільки істориків і соціологів, але й природничих наук. Був би час, я би залюбки розказав про т.зв. «аферу Сокаля».

відзначали, що постмодерністські інтелектуальні забави розбиваються об сувору реальність смерті. Так, Річард Еванс, британський історик Третього райху, й один із найвідоміших захисників історії як науки, провокативно пропонував постмодерністам деконструювати Аушвіц.

Епізод з Олесею Жуковською – яка, на щастя, вижила – проінтерпретувала Марсі Шор, дослідниця інтелектуальної історії Центральної і Східної Європи. Вона скористалася з образу, який колись запропонував один з моїх інтелектуальних гуру, польський філософ Лешек Колаковський. У своїй книжці про Гуссерля він оцінював спробу останнього збудувати міст між реальністю і нашим пізнанням. Ця спроба, писав Колаковський, була приречена – бо повноцінного такого мосту збудувати у принципі неможливо. Але це не означає, що ми повинні відмовитися від будовання такого моста. Бо власне спроби його збудувати і є те, що робить нас людьми.

Марсі Шор власне підкреслює, що українська волонтерка-медсестра пройшла найдалше по цьому мосту, і тим як би показала, що постмодернізм закінчився, і він закінчився в Україні.

Я не маю твердої переконаності, чи я точно передаю усі ці інтерпретації. Але якщо й я помилився у букві, то я маю надію, що не помилився у душі. А дух цей полягає в тому, що ми дуже сильно недооцінюємо важливість часів і місця, коли і де ми живемо, а в тому сенсі, і нас самих для творення нового майбутнього. Я не знаю, яким буде це майбутнє, а тим більше не хочу Вас дурити вірою в автоматичний прогрес чи обіцянкою, що історія є по нашому боці. У чому я, однак, є переконаний – то це в тому, що знання історії, зокрема модерної історії нашого регіону – дозволить нам краще зрозуміти сенси того, що навколо нас твориться, і допоможе нам знайти своє місце у цьому.